

УДК 343.21:340.12

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v2.2025.25>**С. С. Мірошніченко***доктор юридичних наук, професор,**професор кафедри кримінального права, процесу та криміналістики**Київського університету інтелектуальної власності та права**orcid.org/0000-0002-4215-1603*

ОСУДНІСТЬ ЯК ОЗНАКА СУБ'ЄКТА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

Стаття присвячена актуальній для сучасної науки проблемі осудності та неосудності в аспекті її кримінально-правового значення, яка в контексті воєнного стану в Україні набуває особливої гостроти. Військова агресія проти України і багаторічне протистояння українських військовиків на лінії бойового зіткнення значно загострила емоційно-психологічне сприйняття світогляду, у будь-якому разі – вкрай негативно позначалася на психічному здоров'ї, насамперед, підростаючого покоління. Акцентується увага на феномені обмеженої осудності, наукові дискусії щодо якого віднедавна остаточно змістилися на міждисциплінарний рівень. Відмічається, що інститут обмеженої осудності нормативно закріплено у кримінальному законодавстві ряду країн континентальної Європи (Австрія, Німеччина, Франція, Швейцарія та інші держави), проте в національних правових системах європейських держав відмінною є правова оцінка цього інституту. Зазначається, що стану обмеженої осудності притаманні такі психічні аномалії, які не досягли рівня психічної хвороби, проте можуть впливати на емоційну стійкість, здатність до самоконтролю, загострити негативні риси людини. При цьому наводяться експертні дані щодо соціально-демографічної та психологічної характеристики засуджених із обмеженою осудністю. Разом із цим констатується, що інститут обмеженої осудності в аспекті історичної і сучасної оцінки як кримінально-правової категорії сприймається неоднозначно, у тому числі з огляду на правові наслідки вчинення кримінального правопорушення у стані обмеженої осудності, тобто визнання обмежено осудної особи суб'єктом кримінального правопорушення. Робиться висновок, що саме «осудність» та «неосудність» є тими кримінально-правовими категоріями, які мають застосовуватися при вирішенні питань кримінальної відповідальності та покарання.

Ключові слова: осудність, обмежена осудність, кримінальне правопорушення, воєнний стан, психічний розлад, діагностика.

Miroshnichenko S. S. CONVICTION AS A INDICATION OF A CRIMINAL OFFENSE SUBJECT

The article is devoted to an issue of significant relevance for modern legal science – the legal understanding of sanity and insanity within the framework of criminal law. In the context of martial law in Ukraine, this issue has gained particular urgency. The military aggression against Ukraine and the prolonged confrontation involving Ukrainian military personnel on the front lines have considerably intensified emotional and psychological perceptions of reality and, in any case, have had a severely negative impact on mental health, primarily among the younger generation. The study emphasizes the phenomenon of diminished sanity, the academic discussion of which has recently shifted definitively to an interdisciplinary level. It is noted that the institution of diminished sanity is legally established in the criminal laws of several continental European countries (Austria, Germany, France, Switzerland); however, the legal interpretation of this institution differs significantly across national legal systems. Diminished sanity is characterized by mental abnormalities that do not meet the criteria for a mental illness but may influence emotional stability, the ability to exercise self-control, and may exacerbate an individual's negative traits. The article presents expert findings regarding the socio-demographic and psychological profile of convicted individuals with diminished sanity. It is further emphasized that the institution of diminished sanity, both historically and in modern times, is perceived ambiguously as a criminal law category. This ambiguity extends to the legal consequences of committing a criminal offense in a state of diminished sanity – specifically, whether a person in such a state should be recognized as a subject of a criminal offense. The article concludes that the concepts of “sanity” and “insanity” are fundamental criminal law categories that must be applied when determining criminal liability and sentencing.

Key words: sanity, diminished sanity, criminal offense, martial law, mental disorder, diagnosis.

Постановка проблеми. У ланцюгу причинно-наслідкових зв'язків, які призводять до вчинення кримінального правопорушення, особа завжди поставала найважливішою ланкою. Проблематика осудності та неосудності в аспекті кримінально-правового значення цих станів з минулих століть привертала увагу учених-юристів, психіатрів, філософів та практикуючих спеціалістів, проте не втрачає своєї актуальності і дотепер.

В контексті воєнного стану в Україні, в умовах якого відмічається значне погіршення психічного здоров'я людей військових і цивільного населення, що посилює детермінацію злочинно-

сті, вона набуває особливої гостроти. За даними МОЗ України на початок листопада 2022 року за допомогою до психологів і психіатрів звернулися 650 тис. українців. Для порівняння, у 2019-му – вполовину менше, близько 300 тис. громадян. Причому за попередніми прогнозами, як зазначав Міністр охорони здоров'я Віктор Ляшко, психологічної підтримки надалі потребуватимуть близько 15 млн. українців, з них близько 3–4 млн. необхідно буде призначати медикаментозне лікування [1]. Невтішними є і дані одного із соціологічних опитувань молоді щодо психоемоційного стану в умовах війни, проведеного фахівцями Терно-

пільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Опитування, зокрема, засвідчили, що нормативні показники психологічного стану мають лише 36% студентів. Якщо говорити про депресію різного ступеня (від легкого до дуже важкого), то у 46% досліджуваних помірний рівень, і до 30% – з ознаками важкого перебігу депресії. Рівень тривожності у 46% студентів в межах норми, проте у 54% рівень високий. Стресовий стан у нормі в 39% респондентів, помірний рівень у 29% і високий у 32% [2].

В контексті проблем злочинної протиправності, обумовленої психічною патологією, вирізняється феномен обмеженої осудності, наукові дискусії щодо якого віднедавна остаточно змістилася на міждисциплінарний рівень. На наше переконання, саме ця обставина і призвела до змішування понять і не виправданого законодавчого закріплення нового інституту кримінального права – обмеженої осудності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До проблеми обмеженої осудності у кримінальному праві зверталися В. М. Бурдін, А. А. Васильєв, О. В. Зайцев, В. Г. Карпова, В. Я. Марчак, Н. А. Орловська, Т. М. Приходько, С. В. Чорней та інші науковці. Разом із цим низка питань, пов'язаних із цією проблемою, залишається дискусійною.

Отже, вибір теми, обумовлений її метою, яку визначено в контексті критичного доктринального аналізу обмеженої осудності як кримінально-правової категорії, що полягає в обґрунтуванні допустимості меж поєднання медичного та юридичного критеріїв психоемоційного стану особи.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі теорії кримінального права, практики правозастосування та судової практики з'ясувати проблемні питання осудності як ознаки суб'єкта кримінального правопорушення.

Виклад основного матеріалу. Сучасна кримінально-правова доктрина і кримінальний закон стоять на позиції, що обов'язковою ознакою суб'єкта кримінального правопорушення виступає осудність, яка є умовою винуватості особи і настання кримінальної відповідальності.

Осудність як обов'язкова ознака суб'єкта правопорушення (ст. 19 Кримінального кодексу України [3]) має кореляційний зв'язок із психічним здоров'ям людини, її здатністю усвідомлювати (не усвідомлювати) протиправність своїх дій (бездіяльності), керувати ними. Відтак кримінально-правові проблеми осудності досліджуються на перетині кримінального права, кримінології, психології, психіатрії як науки про патології психіки та методи їх лікування.

Ґрунтуючись на наукових дослідженнях, доктрина кримінального права визнає негативний вплив психічних розладів людини у певній юри-

дично-значущій ситуації (кримінально-протиправній поведінці), намагаючись надати релевантну відповідь у кримінальному законі.

Кримінальний кодекс України (ст. 20) поряд із традиційним для вітчизняного кримінального права інститутом неосудності (*за яким особа, вчиняючи суспільно-небезпечне діяння не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки, не підлягає кримінальній відповідальності*) передбачив новий інститут – обмежену осудність [3]. Згідно із законодавчою новелою 2001 року особа, яка під час вчинення кримінального правопорушення, через наявний у неї психічний розлад, не була здатна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними, підлягає кримінальній відповідальності. Визнання особи обмежено осудною враховується судом при призначенні покарання і може бути підставою для застосування примусових заходів медичного характеру.

Слід зазначити, що інститут обмеженої осудності у різний спосіб нормативно закріплено у кримінальному законодавстві ряду країн континентальної Європи, зокрема, Австрії, Німеччини, Франції, Швейцарії. Зокрема, категорія зменшеної осудності, як відмічає В. Г. Карпова, відображена в Кримінальному кодексі Німеччини з 1975 р., у параграфі 21 якого зазначено, що «якщо з однієї із зазначених у параграфі 20 причин здатність особи усвідомлювати протиправність діяння або діяти відповідно до цього розуміння була суттєво зменшена при вчиненні діяння, то покарання згідно з параграфом 49 абзац 1 може бути пом'якшено». Підкреслюється, що особливістю німецького кримінального законодавства щодо обмеженої осудності є опис критерію, який ідентичний опису медичного критерію неосудності. Розрізняються ж ці стани лише за юридичним (психологічним) критерієм [4, с. 52]. Загалом же способи нормативного закріплення зазначеного інституту в національних правових системах європейських держав різняться ступенем правової оцінки обмеженої осудності: в деяких – покарання застосовується в будь-якому випадку, в зв'язку з тим, що особа несе суспільну небезпеку, а в інших – покарання пом'якшується аж до звільнення від кримінальної відповідальності [4, с. 77].

Поряд із цим у статутному праві Англії і США немає норм, які б прямо вказували на подібну кримінально-правову категорію [4, с. 50]. Однак, в англосаксонському праві, як констатує В. Я. Марчак, правило зменшеної відповідальності поширюється лише на випадки обвинувачення у вбивстві й не може бути застосоване, наприклад, у випадку замаху на умисне вбивство. Англійська

судова практика дотримується такого підходу, згідно з яким для застосування правила про зменшену осудність необхідно поєднання трьох елементів. По-перше, обвинувачений повинен страждати від «аномалії свідомості» у момент вчинення злочину, яку звичайна розумна особа визначає як «ненормальність». По-друге, «аномалія свідомості» повинна походити від однієї з визначених причин, а саме від затримки чи відставання у психічному розвитку, від будь-якої вродженої причини, викликаного захворюванням чи ушкодженням. При цьому під хворобою чи ушкодженням слід розуміти органічне чи фізичне ушкодження або хворобу тіла, включаючи мозок. Будь-якою вродженою причиною може бути функціональне психічне захворювання. По-третє, «аномалія свідомості», яка згадана в Законі, повинна суттєво зменшити психічну відповідальність обвинуваченого за його дії чи бездіяльність. Відповісти на питання про те, що ж розуміти під словом «суттєво», достатньо складно. Судова практика виходить із того, що в багатьох випадках йдеться про неможливість обвинуваченим контролювати свої дії та імпульси [5, с. 59].

У США, зауважує вчений, в деяких північно-американських штатах у необхідних випадках суди використовують інститут обмеженої (зменшеної) осудності, коли надані обвинуваченим докази свідчать про те, що в момент вчинення ним діяння він знаходився у такому психічному стані, що не міг вчинити злочин, який вимагає спеціального наміру чи злого умислу. У випадку визнання особи такою, яка діяла в стані обмеженої осудності, злочин кваліфікується як менш суспільно небезпечний, тобто як нетяжкий. Будь-яких загальноприйнятих чітко визначених критеріїв обмеженої осудності судова практика не напружувала. У зв'язку з цим деякі американські теоретики відзначають, що іноді складно відмежувати психічний розлад від сп'яніння, коли в обвинуваченого, наприклад, теж відсутній [5, с. 56–57].

Виписуючи кримінально-правову норму – ст. 20 КК України, законодавець не конкретизував, про який саме психічний розлад йдеться. Загальну дефініцію психічних розладів дає Закон України «Про психіатричну допомогу» (далі – Закон). Стаття 3 цього Закону закріплює презумпцію здоров'я, згідно з якою кожна особа вважається такою, яка не має психічного розладу, доки наявність такого розладу не буде встановлено на підставах та в порядку, передбачених цим та іншими законами України. Водночас Закон визначає, що психічними вважаються розлади психічної діяльності, визнані такими згідно з застосовуваною (чинною) в Україні Міжнародною статистичною класифікацією хвороб, травм і причин смерті. Зокрема, Закон передбачає поняття «тяжкий психічний розлад» – розлад психічної діяльності

(затмарення свідомості, порушення сприйняття, мислення, волі, емоцій, інтелекту чи пам'яті), який позбавляє особу здатності адекватно усвідомлювати оточуючу дійсність, свій психічний стан і поведінку. Окрім цього, Закон оперує терміном «характер психічного розладу». Засади діагностики психічного розладу та лікування особи, яка страждає на психічний розлад визначені у статті 7. Зокрема, діагноз психічного розладу встановлюється відповідно до загальноновизнаних міжнародних стандартів діагностики та Міжнародної статистичної класифікації хвороб, травм і причин смерті, прийнятих центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я для застосування в Україні. Діагноз психічного розладу не може базуватися на незгоді особи з існуючими в суспільстві політичними, моральними, правовими, релігійними, культурними цінностями або на будь-яких інших підставах, безпосередньо не пов'язаних із станом її психічного здоров'я [6].

Як відмічає професор медицини Н. В. Завязкіна, закладена в діючій Міжнародній класифікації хвороб 10-го перегляду (МКХ10) операційна модель діагностики заснована на виявленні певної сукупності симптомів та забезпечує достатню відтворюваність діагностичного висновку, однак часто не дозволяє обґрунтувати експертний висновок. Традиційний категоріальний підхід розкриває клінічні особливості психічного розладу, забезпечуючи надійність ретроспективного і прогностичного експертного висновку, однак не виключає «розширювальної» діагностики. Засади психологічної діагностики психічних розладів, значимих для судово-психіатричної експертизи, потребують уточнення. Введення до кримінального та цивільного судочинства правових категорій «обмежена осудність» та «обмежена дієздатність» висуває перед експертами нові завдання, які потребують розробки науково обґрунтованої методології проведення експертних досліджень [7, с. 2–3].

До критерію психічного розладу наука відносить хронічні або тимчасові хворобливі розлади психічної діяльності неспсихотичного рівня (так звані межові психічні розлади або психічні аномалії), важливою характеристикою яких є кількісне обмеження здатності сприймати свідомо свої дії (наприклад, психопатія, неврози, фізіологічний афект тощо) [8, с. 132].

Тобто стану обмеженої осудності притаманні такі психічні аномалії, які не досягли рівня психічної хвороби, проте можуть впливати на емоційну стійкість, здатність до самоконтролю, загострити негативні риси людини тощо. Цікавою у зв'язку з цим є соціально-демографічна та психологічна характеристика засуджених із обмеженою осудністю, що наведені пенітенціарним психологом станом на червень 2022 року.

Згідно статистики засуджені зазначеної категорії складають 4% від загального числа засуджених. Особи досліджуваної категорії страждають: олігофренією (12%), психопатією (27%); іншими видами психічних захворювань (17%, у тому числі, через наслідки черепно-мозкової травми – 44%). Такі особи є асоціальними, здатними вчиняти різні види кримінальних правопорушень у місцях позбавлення волі. Їм притаманне формальне ставлення до виконання своїх обов'язків, упертість, дратівливість, неврівноваженість і нестриманість, грубість, песимізм, упереджене ставлення до інших засуджених. Зазначеній категорії осіб притаманна схильність до аутодеструктивних дій (22,8% з тих, що знаходяться у місцях позбавлення волі). Примітно, що психологічні розлади найчастіше зустрічаються у осіб віком 20–30 років. Засуджені цієї категорії вчинили злочини, передбачені ст. ст. 121, 185, 186, 187 КК України. Як відмічає пенітенціарний психолог, більшість із них (74%) мають 2–4 судимості, 61% підтримує зв'язок із засудженими негативної, а 39% з особами нейтральної або позитивної спрямованості. Крім цього майже усі засуджені цієї категорії мають проблеми з фізичним здоров'ям. Засудженим із обмеженою осудністю властива аномальність розвитку особистості: труднощі характеру; нерозбірливі зв'язки та стосунки; непередбачувана поведінка; невизнання; поступова деградація, зміни соціальних орієнтирів і цінностей [9, с. 348–349].

Військова агресія проти України, в результаті якої від ракетно-бомбових ударів потерпає цивільне населення і багаторічне протистояння українських військовиків на лінії бойового зіткнення значно загострила емоційно-психологічне сприйняття світогляду. У будь-якому разі вкрай негативно позначалася на психічному здоров'ї, насамперед, підростаючого покоління. Це при тому, що демографічна ситуація з року в рік погіршується: якщо у лютому 2022 року налічувалося більше 41 млн. громадян, то на кінець 2024 року – лише 32 млн. [10]. За оцінкою Інституту демографії та проблем якості життя НАН України навесні 2025 року, до 2041 року населення України може скоротитися до 28,9 мільйона осіб, а до 2051-го – до 25,2 мільйона [11]. Вже сам факт сприйняття такої інформації і розуміння далеко не позитивних тенденцій, безумовно, не сприяє збереженню здоров'я нації, негативно позначається на психоемоційній поведінці людей.

Діагностуючи психічні розлади, як зазначають науковці, психолог має власне універсальне експертне завдання – оцінити наявність або відсутність істотного впливу індивідуально-психологічних особливостей на поведінку суб'єкта у момент здійснення інкримінованих йому діянь. У будь-якому випадку психолог зобов'язаний

визначити структуру особистості підекспертного і оцінити з її врахуванням міру здатності до довільної саморегуляції діяльності в конкретній ситуації. Йдеться про встановлення конкретних обставин психологічної природи: ступеню усвідомлення юридично значущих дій та можливості вольового управління ними; здатності правильно сприймати факти навколишньої дійсності, запам'ятовувати та відтворювати інформацію; особливості функціонування когнітивних процесів, мотиваційних чинників та особливостей емоційно-вольової сфери [7, с. 12–13].

Інститут обмеженої осудності в аспекті історичної і сучасної оцінки як кримінально-правової категорії сприймається неоднозначно. Більш того, жоден з вітчизняних кодексів (1922, 1927 і 1960 рр.) такого інституту не закріплював, хоча й обговорювався в науці.

Так, Т. М. Приходько, обґрунтовуючи правильність такої пропозиції, пропонувала закріпити у Загальній частині КК України статтю наступного змісту: «Обмежено осудною визнається особа, у якої під час вчинення нею злочину була суттєво обмежена внаслідок хронічного або тимчасового розладу психічної діяльності (непсихотичного рівня) здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними при якісному збереженні критичної функції свідомості. Така особа підлягає кримінальній відповідальності. Визнання особи обмежено осудною здійснюється судом. Визнання особи обмежено осудною враховується судом при призначенні покарання в бік його пом'якшення» [12, с. 8–9].

Дискусійність доктрини обмеженої осудності обумовлена, передусім, правовими наслідками вчинення кримінального правопорушення у стані обмеженої осудності – притягнення особи до відповідальності, тобто визнання обмежено осудної особи суб'єктом кримінального правопорушення. Тож «...осудність особи з психічним розладом і осудність особи без психічного розладу стосовно кримінальної відповідальності юридично рівнозначні» [13, с. 396].

Відтак обидва стани (осудності та обмеженої осудності) однаково протиставляються стану неосудності, встановлення якого не тягне притягнення особи до кримінальної відповідальності. Як зауважив професор медицини В. Б. Первомайський, поняття «осудність-неосудність» відносяться до категорії контрадикторних або взаємовиключних понять, між якими жодне третє поняття неможливе. Їх розділяє якісна межа. Тому обмежена осудність не виступає третьою категорією, а є кількісною характеристикою осудності [14, с. 76].

Вищенаведені аргументи вагомо посилюють критичне ставлення до «обмеженої осудності» як кримінально-правової категорії та законодавчої

доцільності її збереження в чинному КК України, а тим паче – проєкті нового кримінального закону.

В іншій праці вчений зауважив, що для вирішення питання про неосудність особи необхідно тільки дві основні, найбільш загальні ознаки медичного критерію: встановлення розладу саме в психічній сфері та його хворобливу природу. Перша ознака виключає усі захворювання, окрім психічних, а друга – нехворобливі порушення психічної діяльності, які впливають на здатність особи усвідомлювати свої дії та керувати ними. Жодні інші медичні критерії не мають значення для суду в питаннях щодо осудності-неосудності особи. Тобто для суду не є суттєвим, чи вчинила особа суспільно-небезпечне діяння в стані слабоумства, маячного психозу чи сутінкового розладу свідомості. Достатньо встановити, що особа вчинила діяння в стані такого хворобливого психічного розладу, який виключає здатність усвідомлювати свої дії та керувати ними. Медичним найменуванням такого стану є «хворобливі розлади психічної діяльності», а їх визначення є завданням експертного дослідження [15, с. 141]. Від себе додамо – судово-медичного дослідження, висновок якого судом буде враховано при визначенні правової категорії – осудності.

Медичні критерії, які визначають психічне здоров'я в діапазоні «здоровий-хворий», можуть передбачати проміжні стани, зокрема, обмежено придатний, практично здоровий, інвалід чи, по сучасному, особа з обмеженими можливостями, межовий розлад особистості тощо. Однак принцип правової визначеності передбачає однозначність і передбачуваність юридично-значущих наслідків за осмислені протиправні дії. В цьому контексті ключовим є – осмислення, без будь яких «напів-» чи «майже...».

Підсумовуючи, доходимо висновку, що саме «осудність» та «неосудність» є тими кримінально-правовими категоріями, які мають застосовуватися при вирішенні питань кримінальної відповідальності та покарання.

Література

1. Ляшко В. Вплив війни на психічне здоров'я – колосальний. Дата публікації 7 червня 2022 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/vpliv-vijni-na-psihihne-zdorovya-kolosalnij-viktor-lyashko>

2. Шунько Т. Ментальний стан молоді ТНПУ в умовах викликів війни: результати опитувань. URL: <https://tnpu.edu.ua/news/9481/>

3. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

4. Карпова В. Г. Осудність та неосудність у кримінальному праві України та окремих країн ЄС: порівняльно-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / МАУП. Університет державної фіскальної служби. Київ, 2021. 141 с.

5. Марчак В. Я. Юридико-психологічний зміст обмеженої осудності: дис. ... д-ра юрид. наук: 19.00.06 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2011. 493 с.

6. Про психіатричну допомогу: Закон України від 22 лютого 2000 р. № 1489-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 19. Ст. 143. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14#Text>

7. Завязкіна Н. В. Клініко-психологічна діагностика в судовій експертології обмеженої осудності та дієздатності : автореф. дисертації на здоб. наук. ступеня д-ра психолог. наук за спец. 19.00.04 – медична психологія / Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, Київ, 2019. 45 с.

8. Судова медицина та психіатрія : навч. посіб. / [Кікінчук В. В., Лозова С. М., Гусева В. О. та ін.] ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. 184 с.

9. Сулицький В. В. Психологічні особливості засуджених із обмеженою осудністю. *The XXVI International Scientific and Practical Conference «Problems of science and practice, tasks and ways to solve them»*, July 05–08, 2022, Helsinki, Finland. 456 p. С. 347–352. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/41505/1/V_Sulitskyi_SPSR_6_IL.pdf

10. Чисельність населення України в 2022 році. Останнє оновлення 21.03.2022 р. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/reference/people/>

11. Населення України становить 32 млн. осіб – віцепрем'єр Чернишов. Публікація 12.02.2025. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2025/02/12/7497876/>

12. Приходько Т. М. Проблема обмеженої осудності в кримінальному праві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2001. 155 с.

13. Зайцев О.В. Співвідношення осудності, неосудності та обмеженої осудності. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. Вип. 20. С. 395–399. С. 396.

14. Первомайський В. Б. Неосудність: два підходи до визначення поняття. *Вісник Асоціації психіатрів України*. 1999. № 2. С. 65–76.

15. Первомайський В. Б. Обмежена осудність: оманна та реальність. *Вісник психіатрії та психофармакології*. 2010. № 2. С. 141–144.